

Vztah zvuku a významu v poezii Josefa Palivce

MARTIN LUKÁŠ

Vztah zvuku a významu zakládá dynamický potenciál Palivcovy poezie. Stává se pomyslným úběžníkem, k němuž směřují jednotlivé interpretační pokusy. Jeho perspektivou lze nahlédnout souvislosti dalších složek, které se na struktuře díla podílejí. Nicméně právě zvuk a význam jakožto zásadní komponenty struktury souvisejí nejnápadněji s dvěma oblastmi inspiračních zdrojů, k nimž se Palivec nepokrytě odvolával. Jednou z nich je domácí básnická tradice, druhou vliv francouzského symbolismu, zejména pak osobnosti Paula Valéryho. Nás zde bude zajímat především to, jak se tyto tvůrčí impulsy promítají do výsledné podoby hláskové instrumentace, a obsazení motivického aparátu.¹

Palivec v rovině tematicko-motivické pracuje s dvěma výraznými zdroji domácí kulturně-literární tradice. Jsou jimi národní obrození a dílo Karla Hynka Máchy. Odkazy k národnímu obrození, jehož jazyk Palivec zčásti funkčně oživuje, tvoří výraznou složku básníkovy motivického aparátu. Foneticky odpovídá dobovému zápisu jen několik málo tvarů (*ouval, oujezd*), zato po stránce lexikální je národně-obrozený slovník zastoupen hojněji. Emblematická slova související s novodobou českou kulturou zde vykazují (stejně jako v původních obrozených textech, v nichž se „kanonizovala“) silnou vazbu na českou národní „ideologii“. To se příznačně ukazuje na opozici *lípa – dub*, tj. živel český versus živel německý (MACURA 1983), kde názvy stromů odkazují nejen k národním a územním souvislostem, ale zároveň sugerují celou řadu kontrastních kvalit a principů odlišujících oba národy. Jiná klíčová slova (*blína, země*, ale i názvosloví spjaté s obděláváním půdy na venkově) jsou zatížena symbolikou, která v první polovině 19. století sahala přes vyzdvihování postavy sedláka až k „mytické orb[ě] knížete Přemysla, bájného zakladatele české státnosti“ (MACURA 1997: 52). Určujícími se zdají být

¹ V tomto smyslu autor navazuje na svoji bakalářskou práci o poezii Josefa Palivce.

i nejrůznější názvy rostlin (u Palivce zejména *lilie, jetel, mák, růže, blín* aj.),² jejichž užíváním, jak dokládá Vladimír Macura, se projevovala dobová záliba v květomluvě.³

V úhrnu lze tedy říci, že „obrozená vrstva“ lexika, užitá v Palivcově tvorbě, vymezuje téma národní idyly, k němuž se váže jak mytologie slavné české minulosti, tak dobová idealizace venkova s přidruženými atributy (skromnost, bezpečí, pastýřství ad.) (TAMTÉŽ: 52). Teprve na pozadí charakterizované emblematicky následně vznikaly a vůči ní se vymezovaly Palivcovy nové varianty v pojmání národních emblémů.

Jiným impulsem pro Palivcovu poezii byla tvorba Karla Hynka Máchy, jehož texty se významně promítají do jeho veršů. Děje se tak prostřednictvím citací „zvukové“ vrstvy Máchova díla i nového pojetí máchovské ideje matky-země.⁴ Palivec tvůrčím způsobem konfrontuje odkazy na Máchu s výše zmíněnou emblematickou obrozené (jungmannovské) doby.⁵ Dobře je to patrné v parafrázi národní hymny ze skladby „Naslouchání“ (1943):

Co to chřestí po holinách?
Kdo to pláče po dolinách?
V sadě tmí se *tichý tis*,
tišší sotva našel bys...
To je řeholní ta země,
která zajíká se ve mně,
samomluvná šedoze.
(PALIVEC 1993: 19; zvýr. M. L.)

Nejen celkovou stylizací sloky, která namísto radostného opěvování sugeruje spíše zoufalství a zármutek, ale i volbou výrazu *tichý tis*,⁶ který je převzat z Máchova sonetu (MÁCHA 1986: 66), Palivec nabourává původní zpodobení obrozené idyly. Krajina tam, kde dříve připomínala ráj („zemský ráj to na pohled“), nyní evokuje ujařmenou zemi. Její zpodobení, opírající se i na jiných místech v textu o máchovské aluze, směřuje k odhalení neutěšených podmínek:

Slepých sluncí zašlá záře
ještě dýchá v bledost tváře
těch, co v šeré vánici

² Např. *lilie*, která se v obrozených textech ukazuje jako nositelka čistoty, panenství a nevinnosti, vystupuje dle Macury (viz pozn. č. 3) i jako obraz „zničené ctnosti“, což by odpovídalo Palivcovým veršům: „Oloupen o lásku spon / neudolatelný sklon / hledaje své předobrazy, / vícekrát nenarazí / na lilium martagon?“ Lilium martagon neboli lilie zlatohlávek sugeruje ztracenou čistotu, ale rovněž, jak se ukazuje níže v básni, i ztrátu českých emblémů: „Sbohem znaky drahocenné, / zamklé a odzlačené! / Bez lípy a dlouho mdlou / opuštěnost odlehlou...“ (PALIVEC 1993: 24).

³ V kapitole s názvem „Synkretismus“ Macura (MACURA 1983) dále pojednává o vztazích květomluvy k jiným oblastem národního života (krása českých žen, již zmiňovaná orná půda, resp. pěstování květin jako pěstování národní literatury atd.), které byly v literatuře národního obrození tematizovány.

⁴ Máchovským pojetím ideje matky-země se zabýval i Jan Patočka, z jehož studie vycházíme zejména v závěru naší práce (PATOČKA 2004).

⁵ O vztahu jednotlivých označení period národního obrození viz kapitola „Úvodem“ v Macurově *Znamení zrodu*.

⁶ Připomeňme si konfrontaci originálu a Palivce: „V sadě skví se jara květ“ – „V sadě tmí se tichý tis“.

tápou kalnou dálnicí.
(PALIVEC 1993: 28)

Na druhé straně se Palivec nápadně inspiroje francouzským symbolismem (Mallarmé, Valéry, Bremond) a usilovným zápasem jeho představitelů o moderní tvar básně, odpovídající jak soudobému myšlení člověka (vyhrocená abstrakce plynoucí z všeobecné racionalizace), tak klíčovému předpokladu svébytnosti poezie, která se má přiblížit hudbě (VALÉRY 1990).

Valéryovská pozice vychází ze základního předpokladu, dle něhož se poezie stává nástrojem, který „pronik[á] do prapůvodních vrstev jazyka, odkud kdysi vzešly a kdykoli mohou znovu vzejít kouzelnické a zaklínací formule“ (FRIEDRICH 2005: 185). K dosažení takového účinku musejí slova v básni fungovat na principu autoreference, odkazovat sama na sebe. Tím je pak zdůrazněna jejich zvuková složka, zatímco jejich význam bývá potlačen, někdy až do té míry, že existuje pouze v jazyce; právě jako zvuková složka sama.

Valéry povahu poezie, jak ji sám vnímá, vystihuje následovně: „Báseň [...] neumírá tím, že žila: je vytvořena právě proto, aby znovu povstala z trosek a aby se nekonečně znovu a znovu stávala tím, čím byla. Poezie se pozná právě podle toho, že nás nutí neustále ji v její formě obnovovat: vybízí nás, abychom ji rekonstruovali v její původní podobě“ (VALÉRY 1990: 25). Básník zde naráží na důležitost zvukové složky pro výslednou podobu a účinek verše. Poněkud lapidárně pak shrnuje: „Když toužíme opakovat si verš pro jeho formu, vstupujeme do světa poezie“ (TAMTÉŽ: 18). Formou zde Valéry pochopitelně míní zvukosled, jehož úlohu ve struktuře básně natolik zdůrazňuje.

Myšlenkový svět Valéryho poezie byl pro Palivce velmi inspirativní, přesto nemůžeme říci, že by český básník mechanicky přijal princip zvukové autonomie verše bez jakýchkoli tvůrčích úprav pro své dílo. Valéry, jak bylo naznačeno, „zbavuje“ slova v básni významů, které si podržují v přirozeném jazyce, tím, že slova vzájemně kombinuje, až dosáhne zvukového účinku, který připomíná zaříkavací (inkantační) formuli. Palivec však nezachází tak daleko a i navzdory rozvinuté hláskové instrumentaci nerezignuje zcela na vazbu mezi „zvukem“ a významem slova. Jeho poezie má ráz vzývání, zaklínání slovy, tento princip se však neobrací na sebe sama, nýbrž je skrze něj specificky usouvztažněna zvuková složka s významy některých slov.

Kdybychom nyní chtěli za cenu značného zjednodušení shrnout osobité, ve své povaze komplementární propojení zvuku a významu, jak se nám ukazuje prostřednictvím inspiračních zdrojů, mohli bychom konstatovat, že se Palivec s využitím principů výstavby básně, které byly vlastní evropské moderně, pokouší vyjádřit a aktualizovat tradiční, motivicko-tematickou složku máchovské linie v české poezii.

Toto specifické, výše naznačené usouvztažnění zvuku a významu se v konkrétním textu projevuje hned několikerým způsobem, jimž může význam být sugerován skrze „zvuk“. Nejvýrazněji se provázanost obou rovin projevuje na tzv. zvukové iradiaci klíčového slova.⁷ Určité slovo je „předznamenáváno“, anebo „doznívá“, případně je vůbec evokováno okolními verši, v nichž se realizují hlásky jeho fonetického složení. Slovo tak ve struktuře básně nabývá na důležitosti, „vystupuje“ z textu. Příkladem může být *koráb* v následujícím úryvku:

[...] a ráhna vyhlíží,
až práhna po pobřeží
můj *koráb* přiblíží
se ke světelné věži.
(Palivec 1993: 72; zvýr. M. L.)

(zde jde evidentně o „předznamenání“); anebo slovo *keřs* v následujících verších:

Keřs keřeš troudny čas
a z hrobu *keřs*u *keřs*í,
tma tmoucí *trž*bí jas,
jenž k *svdci* namíří sí.
(TAMTÉŽ: 50; zvýr. M. L.)

Právě již zmiňované „zaklínání slovy“ se odvíjí na principu zvukové iradiace klíčového slova. V citovaných úryvcích, ale i ve verších jako „horní hamry ve hrob zní mi“ (TAMTÉŽ: 28) či „už douti doubravou mé dubny nebudou“ (TAMTÉŽ: 76) se zřetelně ukazuje, jak se „vzývání“ (tj. opakování) určitých hláskových kvalit propojuje s významem klíčového slova. Ten potom v důsledku utvořené vazby na konkrétní hláskovou instrumentaci může být už jen na základě výskytu samotných hlásek „zpřítomňován“ i jinde v textu. Příkladem je prolínání slova *tma* do hláskové instrumentace ve verších:

Tma stojí o jantar,
tma nor, tma omnivora,
mour marna bourá tvar,
spí zahloubaná hora.
(TAMTÉŽ: 85)

Nyní se vrátíme ke vztahu Palivce k Máchovi a národnímu obrození, abychom ukázali jejich provázanost na pojmu *vlasti*, resp. *země*, a jiných přidružených výrazech (u Palivce dále *šedožem*, *hlína*, ale i *humna* ad.).

Vladimír Macura věnoval analýze pojmu *vlast* kapitolu ve své knize *Znamení zrodu*. Ukazuje, jak v sobě pojem *vlasti* v období národního obrození spojuje dva odlišné významy:

⁷ Její koncept vypracoval Miroslav Červenka na základě impulsů Jana Mukařovského, který se tímto fenoménem zabýval ve svém studiu *Máje* (viz MUKAŘOVSKÝ 1948; ČERVENKA 2002).

Zaprvé vlast jako lokálně vymezené území obývané národem, jemuž toto území „patří“ (tzv. zemské vlastenectví), a zadruhé vlast ideální, která byla určena národní kulturou a souvisela s vlastenectvím jazykově-etnickým. Zatímco v prvním významu se vlast spojuje s přírodou, ve významu druhém je definována lidskou činností, tj. kulturou. Právě druhý význam odpovídá obrozenskému usilování o „vytváření novodobé české kultury uvnitř kultury jiné – jazykově německé, [o] její budování nikoliv jako navazující kultury, ale jako kultury zakládající“ (MACURA 1983: 7). Dále Macura konfrontuje zmíněné pojetí s pojetím Máchovým a připomíná, že z dnešního pohledu i jeho odlišné vnímání vlasti „více či méně těsně souvisel[o] s dobovým územ“ (TAMTÉŽ: 167). Nicméně i tak podle něj vnáší Mácha do literatury nový význam *vlasti* (vedle dvou výše zmíněných), který lze charakterizovat úzkou vazbou na motivický aparát máchovské tematiky. To znamená, že jsou současně k motivu vlasti přidružovány motivy „samoty, cizoty – hledání, touhy, pouti, nepokoje – snu, smrti – mládí apod.“ (TAMTÉŽ: 168). Právě tato „třetí“ varianta zakládá metafyzickou rovinu máchovské vlasti.

Hlavní odlišnost mezi obrozenci a Máchou tedy podle Macury neleží až tak v charakteru vlastenectví, ale v dvojím pohledu na českou minulost. Zatímco obrozenská nostalgie byla „provázena sakralizací zašlé minulosti“, u Máchy byl stesk po minulosti prohlouben „v skepsi a skutečně tragický prožitek“ (TAMTÉŽ: 173).

V podobném duchu se symbolikou *vlasti* zabýval Jan Patočka v jedné ze svých máchovských studií (PATOČKA 2004). Rozdíl tkví v tom, že nepracuje primárně s pojmem *vlasti*, nýbrž s pojmem *země*, byť jsou pro něj oba pojmy velmi úzce spjaté. To je pro naše následné srovnání s Palivcem podstatné, neboť básník v celém souboru svých válečných skladeb *Síta* (1943) užil slova *vlast* jen jedinkrát, zatímco slovo *země* (*zem*) užívá v nesrovnatelně vyšší míře. Lze se domnívat, že to vedle jiných důvodů mohl být způsobeno i jeho obavou před válečnou cenzurou.⁸

Shrneme-li Patočkovu pojetí máchovského symbolu *země*, rovněž se zde setkáváme s několikerým významem. Rozlišuje na straně jedné svět zemský, který člověka neuspokojuje; a na straně druhé svět ideální, k němuž se člověk marně vztahuje. Máchovský poutník se tak ocitá na cestě mezi dvěma světy, dvěma vlastmi, a toto „mezi“, které podmiňuje vši marnost jeho usilování, je výrazem jeho existence na zemi. V aspektu rozrůznění pojmu *země* u Máchy na dvě složky, které jsou ostře rozlišeny, se Patočka ve značné míře přibližuje Macurovu rozdělení pojmu *vlasti* na vlast lokální a vlast ideální, resp. metafyzickou.⁹

⁸ Snadno si představíme výrazně nacionální konotace slova *vlast* v českém prostředí.

⁹ Zde je třeba učinit poznámku o rozlišení mezi Macurou a Patočkou, jak se ukazuje v přístupu k látce. Macuru zajímal Mácha „teprve“ na základě jeho odlišnosti od národně-obrozenského modelu literatury, Patočka naopak nahlížel Máchu ve filozofických perspektivách jako autora, který ve svém díle překonal „úzce“ národní hledisko prostřednictvím tragického prožitku, který se vázal nejen k češtví, ale k lidství vůbec. Volnější pohled umožnil

Podíváme-li se na způsob, jakým je pojímána *vlast* (*země*) u Palivce, zjišťujeme překvapivé shody, jednak s máchovským, jednak s obrozenským pojetím, jak nám je oba badatelé výše definovali. Také Palivec totiž užívá pojmu *země* ve významu fyzického zemského povrchu, byť s přisouzenými atributy zániku: „To je ta zem temnozřívá, / která do mě prohořívá, / mlčky doutnající zem“ (PALIVEC 1993: 40). Jinde však pracuje i s metafyzickým poutem člověka a země, které je charakterizováno motivy nedostatečnosti a marné touhy, typickými pro Máchu: „Vrat' mi jámo, co mi přálo! / Měl jsem tě tak málo, málo, / po drobtech a jako v snách“ (TAMTÉŽ: 29).¹⁰ Nebo na jiném místě s příznačným steskem: „Ach, rodné záření, má dědina a má vlast!“ (TAMTÉŽ: 44).

Zásadní je ovšem motiv osudem těžce zkoušené země, který Palivec rozvíjí na celé ploše svého díla. Stylizuje zemi do podoby padlé hvězdy, o jejímž osudu vedou ostatní „plnohodnotné“ hvězdy rozpravu.¹¹ Podle Patočky se tento motiv vyskytoval už u Máchy, kde „osud země, odsouzené toužit a snít, země, s jejíž chaotickou bolestí dovede splynouti jen mráкотná úzkost umírajícího,“ byl spjat s osudem vězněného Viléma v *Máji* (PATOČKA 2004: 116). Motiv vzájemné provázanosti existencí země a člověka a jejich tragických osudů tedy prokazatelně pochází od Máchy; Palivec jej pouze ve vlastní tvůrčí úpravě přebírá a rozvíjí.

Sepětí člověka a země odkazuje k poslednímu motivu, na který zde chceme poukázat. Je jím princip věčné obrody matky-země. Patočka v této souvislosti zmiňuje, že u Máchy je obrozující tendence podmíněna právě věčným napětím mezi vlastní pozemskou a vlastní ideální. Člověk toto napětí pocítuje a ono samo jej nutí být tvůrčím, resp. překonávat neustále sebe sama. Právě aspekt tvorby potom vymezuje i ideální vlast v pojetí obrozenců, jak o tom píše Macura, nechávaje promlouvat Nebeského: „Vlast má dva živly, jeden je přirozenost, [...] je daný, druhý [je] dobytý.“ Ten druhý má na svědomí opět lidský duch, „kterýž tuto látku [přírodu, pozn. M. L.] přemohl, vzdělal, pronikl, svým dílem učinil, na ni svou pečeť vlačil a pak řekl: To jest moje!“ (citováno dle MACURA 1983: 167).

Z výše naznačené analýzy vyplývá, jak těsná je vazba obecně kulturních emblémů na literaturu, která pak zpětně dokáže působit na dané emblémy a jejich proměnu. Poukázat na tyto souvislosti bylo koneckonců nejen jedním ze záměrů naší práce, ale především jedním z cílů, které si kladl Vladimír Macura ve svých analýzách pojmosloví národního obrození.

Patočkovi vést paralelu uvnitř Máchova díla mezi podstatou matky-země („věčné tvoření a ničení“) a podstatou času („věčné povstávání a zanikání, uchovávání zanikajícího v nově vznikajícím“).

¹⁰ Na tomto místě postava vaganta oslovuje zemi. Označení *jámo* sebou nese zápornou expresivitu.

¹¹ Viz promluvy hvězd v některých básních *Pečetního prstenu* (1941).

Prameny

MÁCHA, Karel Hynek. *Máj a jiné básně a prózy*. Praha: Mladá fronta, 1986

PALIVEC, Josef. *Básně, eseje, překlady*. Praha: Torst, 1993

Literatura

ČERVENKA, Miroslav. „Hlásková instrumentace“. In týž a kol. *Pohledy zblízka: zvuk, význam, obraz (Poetika literárního díla 20. století)*. Praha: Torst, 2002, s. 7–54

FRIEDRICH, Hugo. *Struktura moderní lyriky*. Brno: Host, 2005

MACURA, Vladimír. *Znamení žrodu*. Praha: Československý spisovatel, 1983

MACURA, Vladimír. „Chaloupka – Projekt idyly“. In Hodrová, Daniela a kol. *Poetika míst*. Praha: H&H, 1997, s. 62–74

MUKAŘOVSKÝ, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl III. Máchovské studie*. Praha: Svoboda, 1948

PATOČKA, Jan. „Symbol země u K. H. Máchy“. In týž. *Umění a čas I*. Praha: Oikymen, 2004, s. 104–124

VALÉRY, Paul. *Literární rozmanitosti*. Praha: Odeon, 1990

Sound and Meaning In the Poetry of Josef Palivec

The intention of the paper is to show how meaning is suggested by the modes the sound is employed in Palivec's collection of poems *Síta* (Sieves, 1943), or how meaning is interconnected with the sound. The relation sound – meaning is explicated while considering two important sources of poetic inspiration: the national one (resulting from the Czech National Revival and the oeuvre of Karel Hynek Mácha) and the French one (modernism in poetry and Paul Valéry in particular). In order to enter for the Czech national tradition Palivec employs the vocabulary and phonetic principles which were common in the period of the Czech National Revival. Due to this tendency his verses are penetrated by emblems typical of the National Revival, the semiotic analysis of which was delivered Vladimír Macura.